

## УКРАЇНСЬКЕ МІСТО У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ ст.: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Українська історіографія дещо запізнюється із вивченням історії міста ХІХ століття. Однак, нехай і поступово, а останнім часом і досить активно наповнюється його історіографічна мозаїка. Історики повертаються до міста обличчям та намагаються йти вслід за Ніколаєм Анциферовим, уродженцем Умані, а в 1930-х роках лєнінградцем, який вслід за Максом Вебером почав звертатися до «міста як до соціального взаємодіючого організму»<sup>1</sup>. З кожним новим містознавчим дослідженням нарощується наукова складова, відштовхуючись від попередників, історики здійснюють суттєвий поступ у вивченні міста.

Прикметою часу стала ціла низка локальних конференцій, які активізували та проблематизували вивчення міст і доробок яких засвідчують солідні збірники наукових статей і розвідок. Спершу про вивчення міст заявив Центр дослідження історії Поділля (керівник Лев Баженов) з конференціями у Хмельницькому<sup>2</sup>. Естафету підхопила Вінниця, потім – Рівне. Помітний внесок в урбаністичні студії здійснює відновлене у Житомирі науково-краєзнавче товариство «Велика Волинь». До вивчення міст активно долучилися історики Луцька.

За практичними конференціями помітною є спроба інституціоналізувати цей сегмент історичних досліджень. Першою виявилась спроба науковців Бердянського державного педагогічного університету створити спеціальну інституцію для вивчення міської історії. Заснований ними 2012 р. Науково-дослідний інститут історичної урбаністики обрав своїм друкованим виданням історико-культурний альманах «Фронтири міста». На його сторінках йдеться, звичайно ж, про Катеринослав, Таганрог, Скадовськ і Новомосковськ із визначенням як прикордонне їх положення впливало на формування соціальних відносин у містах<sup>3</sup>. За останні три роки науковці цієї інституції збагатили і джерельну базу, і його дослід-

---

<sup>1</sup> *Анциферов Н.П.* Пути изучения города, как социального организма: Опыт комплексного подхода. – Ленинград: «Сеятель» Е.В. Высоцкого, 1925. – 148 с.; 2-е изд., испр. и доп. – Ленинград: «Сеятель» Е.В. Высоцкого, 1926. – 150 с.

<sup>2</sup> *Баженов Л.* Про діяльність Центру дослідження історії Поділля Інституту історії НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті // *Регіональна історія України: 36 наукових праць.* – Вип. 2. – К., 2008. – С. 291–296.

<sup>3</sup> *Блануца А.* Новий альманах з урбаністики // *Український історичний збірник.* – 2013. – Вип. 16. – С. 451–455.

ницьку складову кількома виданнями про місце італійців і британців у розвитку портових міст Бердянська і Маріуполя<sup>4</sup>. Про те, як поєднання ділових і політичних інтересів відобразилося на становленні бердянської заводської промисловості йдеться у виданні про Джона Грієвза<sup>5</sup>. А вже в наступній книжці з'ясовується як Бердянськ набував міжнародного значення завдяки діяльності консулів Великої Британії<sup>6</sup>.

Із 2015 р. розпочав діяльність Центр урбаністичних студій при Національному університеті «Кисво-Могилянська академія», який поставив перед собою амбітні не лише наукові, а й практичні завдання: готувати навчальні курси з урбаністичної антропології, досліджувати міські трансформаційні перетворення аби, спираючись на наукові знання, молоді люди, будучи містянами, чинили опір владі, коли та приймає рішення про забудову, що знищує історичні ландшафти. Цікавими видаються пошуки свого місця у вивченні міської проблематики електронного журналу «Місто: історія, культура, суспільство» («МІКС»). Автори шести його номерів, хоча й не часто, але все ж фокусуються на історії міст XIX ст.

Завданням цього огляду є представлення основних здобутків сучасних істориків у вивчення українського міста у складі Російської імперії, визначення пріоритетів їхніх зацікавлень. А також з'ясуванні, по можливості, які питання історії міст все ще залишаються поза їх увагою і чому?

Відмінності у характері і темпах розвитку українських міст вплинули на те, що сьогодні історіографія має регіональну обумовленість, яка визначила унікальність і неповторність міст. У першу чергу це пояснюється тривалим перебуванням (до їх входження в Російську імперію) у складі інших держав, із різним політичним устроєм, із відмінним природно-географічним положенням, часом виникнення та функціональним призначенням.

Найповнішим регіональним дослідженням є праці Вікторії Константиної про урбанізацію південноукраїнських міст другої половини XIX –

<sup>4</sup> Константинова В., Лиман І., Ігнатова А. Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство. – Бердянськ, 2016. – 184 с.

<sup>5</sup> Лиман І., Константинова В., Данченко Є. Британський консул і промисловець Джон Грієвз. – Бердянськ, 2017. – 200 с.

<sup>6</sup> Лиман І., Константинова В. Український південь очима консулів Британської імперії 19 – початку 20 ст. – Т. 1: Британські консули в портовому місті Бердянську. – К., 2018. – 630 с.

початку ХХ ст.<sup>7</sup> Авторка досліджує місто як через традиційні, так і через новаторські підходи, внаслідок чого їй вдалося виявити закономірні риси їх становлення, зауважити їх регіональну особливість через зіставлення і порівняння урбанізаційних процесів в Російській імперії, Західній Європі та на американському континенті. Нею продемонстровано різноманіття міських поселень та з'ясовано, що їх кількість із наближенням ХХ ст. зменшувалася. Роль міст-портів у тодішньому аграрному суспільстві висвітлено все ж недостатньо, хоча саме вони почали займати нішу у світовому ринку торгівлі збіжжям. Саме вони продукували економічну специфіку регіону, його прибутковість, чисельність та соціальну мобільність містян, як і їхній спосіб життя. Порти міста зосереджувалися на торговельній функції і їх нові торгові шляхи впливали на розвиток усіх галузей господарства. Та навіть більше, вони стали центрами соціальних конфліктів, що траплялися як на політичному так і стихійному побутовому рівні. Ці міста почасти через міжнародну торгівлю відрізнялися поліетнічністю, яка проявлялася у ментальності містян, культурному різноманітті та гендерній специфіці.

Дмитро Чорний чи не єдиний автор, який глибоко дослідив міста Лівобережжя<sup>8</sup>. Йому вдалося через типові ознаки з'ясувати, чим ці міста уподібнювалися, а чим відрізнялися від міст інших історичних регіонів Російської імперії. Залучений масив статистичних даних дозволив досліднику виявити тенденції зростання території міст, чисельність та соціальну структуру аби прийти до висновку, що міста і на початку ХХ ст. були наполовину аграрними, як за селянською присутністю у містах, так і за зайнятістю містян. Це спричинило тутешню своєрідність протікання урбанізації з переплетінням і переважанням традицій перед модернізацією як у економіці, так і в побуті.

Міста Південно-Західного краю (Правобережної України) знайшли відображення у найбільшій кількості праць, причому Волинь і Поділля стали окремими регіонами для дослідження. Прикладом першого може бути кандидатська дисертація Анатолія Гуменюка<sup>9</sup>, другого – монографія Олени Прищепи про міста Волині зі спробою виявити притаманні їм

<sup>7</sup> *Константинова В.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904). – Запоріжжя, 2010. – 595 с.; *Її ж.* Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга пол. ХІХ – поч. ХХ століття). – Запоріжжя: [ЗНТН], 2011. – 99 с.

<sup>8</sup> *Чорний Д.М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

<sup>9</sup> *Гуменюк А.О.* Міста Правобережної України в другій половині ХІХ ст.: дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992. – 240 с.

містотворчі процеси<sup>10</sup>. Сергій Єсюнін уважно придивився до міст і містечок Поділля<sup>11</sup>. Цим авторам властиві подібні висновки про своєрідність соціоетнічного складу містян та їх чисельність. Спровоковані модернізацією темпи територіальної мобільності наростали внаслідок ліберальних реформ 1870–1880-х років. Через внутрішню міграцію селяни у цих містах стали другою становою групою після міщан. Однак за професійною зайнятістю, яку вперше детально з'ясувала Олена Прищепа, переважала та, що носила міський характер. Що ж до етнічного складу, то він змінювався у бік збільшення присутності росіян, і найбільше через військових та бюрократію, а також внаслідок асиміляції, що суттєво підривала традиційний поділ містян на євреїв – українців – поляків<sup>12</sup>. І ще один цікавий висновок запропонувала Олена Прищепа: чим строкатішим в етнічному плані було місто, тим вищим був його економічний потенціал<sup>13</sup>. І все ж, до своєрідності Волині варто було віднести містечка, кількість яких тут була вражаюче значна і які продовжували своє буття і до початку XX ст. зі стрімким нарощенням у них підприємств харчової промисловості.

Сергій Єсюнін приходить до висновку, що внаслідок розвитку економіки міста поступалися, а то й втрачали адміністративне значення, особливо ті, які ставали центрами промислового розвитку. Містечка ж прагнули отримати статус міста<sup>14</sup>. Цей автор конкретизує дані своїх попередників про чисельний та конфесійно-етнічний склад містян із притаманним кожному етносу зайнятістю у місцевому виробництві та у торгівлі і відзначає, що відчутне зростання кількості, щільності і питомої ваги міського населення відбулося лише на початку XX ст.<sup>15</sup> Ним вперше звернута увага на військово-стратегічну функцію міст, на існування військових містечок, відзначено матеріальні вигоди, що отримували містяни від розквартирування військ та суттєвий культурний внесок російських офіцерів у міщанське середовище подільських міст. Говорячи про фабрично-заводську промисловість, автор услід за Оленою Прищепою робить висновок, що вона не стала основним містоутворюючим фактором, хоча відігравала помітну, однак ніяк не вирішальну роль<sup>16</sup>. Дослідник

<sup>10</sup> Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.

<sup>11</sup> Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. – Хмельницький, 2015. – 336 с.

<sup>12</sup> Прищепа О.П. Вказ. праця. – С. 67, 76, 85.

<sup>13</sup> Там само. – С. 93.

<sup>14</sup> Єсюнін С. Вказ. праця. – С. 47.

<sup>15</sup> Там само. – С. 72.

<sup>16</sup> Там само. – С. 127.

зауважив вплив транспорту, особливо залізничного, на зростання чисельності жителів тих міст, які отримали залізничне сполучення. Відзначив автор також запізніле запровадження внутрішнього міського транспорту. Що ж до зовнішнього, то йому Сергій Єсюнін присвятив окреме дослідження й дійшов висновку, що транспорт суттєво прискорював темпи економічного зростання таких міст Поділля як Вінниця, Проскурів і Могилів-Подільський. Більше того, залізничне сполучення спричинило появу нових міст<sup>17</sup>. Останнє дозволяє говорити про те, що процес містоутворення продовжувався.

Тетяна Портнова, авторка брошури, вартої деяких монографій, про Катеринослав, іронічно дорікнула українським історикам, що ті не люблять місто XIX століття, бо віддали його дослідження соціологам і мистецтвознавцям, а самі все ще затримуються у тематиці робітничого руху та більшовицьких організацій<sup>18</sup>. Певно, що її було почуто, бо почали з'являтися дослідження, присвячені одному окремому місту. З'явилися історії тих міст, які ставали центрами країв, серед них Катеринослав<sup>19</sup>, Харків<sup>20</sup>, Київ<sup>21</sup>, Вінниця<sup>22</sup>. До взірцевих варто віднести дослідження Володимира Кравченка про Харків – місто, яке із пограничного Слобідської України стало транзитним пунктом, а згодом і центром Півдня Росії<sup>23</sup>, так як Київ – не лише Південно-Західного краю, а всієї Наддніпрянської України<sup>24</sup>. Індустрія Харкова модернізувала місто, а господарські комунікації – водогін, конка, телефон, трамвай консолідували міський простір. Автор із цікавістю відмітив, що міське культурне середовище, його публічний простір формували не лише власна система управління, територія, а й численні довідники, календарі, путівники, міські мас-медіа.

<sup>17</sup> Його ж. Транспортне сполучення між містами Поділля: становлення та розвиток у другій половині XIX – на початку XX ст. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наук. конф. 24–25 вересня 2015 р. – Вінниця, 2016. – С. 242–251.

<sup>18</sup> Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 6.

<sup>19</sup> Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Бolečуха. – Дніпропетровськ, 2006. – 596 с.; Лазебник В. Неизвестная Екатеринославщина: Ист. очерк. – Днепропетровск, 2012. – 446 с.

<sup>20</sup> Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. – Вильнюс, 2010. – 358 с.

<sup>21</sup> Ілюстрована історія Києва. – К.: Фенікс, 2012. – 424 с.

<sup>22</sup> Вінниця: Історичний нарис / Гол. ред. Л.М. Подолинський. – Вінниця: Книга Вега, 2007. – 304 с.

<sup>23</sup> Кравченко В. Вказ. праця. – С. 180–182, 184.

<sup>24</sup> Шандра В. Київ у XIX – на початку XX ст. // Ілюстрована історія Києва. – К.: Фенікс, 2012. – С. 191.

Володимир Маслійчук, крім Харкова, дослідив й інші міста Слобідської України та вказав, як їх геостратегічне розташування суттєво вплинуло на подальший розвиток та зміцнило ділове життя краю<sup>25</sup>.

Історики на вимогу сучасних містян полюбили місто, почали готувати надзвичайно цікаві містознавчі праці з історії вулиць, серед них про київські<sup>26</sup>, кам'янець-подільські<sup>27</sup>, рівненські<sup>28</sup>, луцькі<sup>29</sup>, проскурівські<sup>30</sup>, уманські<sup>31</sup>. У цих дослідженнях, які можна об'єднати поетичною метафорою «це моє місто», вміщено тексти різної наукової вартості, неоднакового фактографічного наповнення, але супроводжуються вони багатьма ілюстраціями, які суттєво збагачують ці видання та увиразнюють ступінь впорядкованості міського простору, де відбувалося господарське, культурне і духовне життя його жителів. Крім вулиць допитливі дослідники почали звертати увагу й на інші, притаманні містам об'єкти, як-от: Анатолій Трембіцький дослідив заїзди з їх локальною реєстрацією, з визначенням як поєднувалося їхнє функціональне призначення з архітектурними формами<sup>32</sup>. Частішим стали звернення до історії окремих будинків, міських особняків, історія спорудження яких поєднує знаменитих архітекторів та відомих власників. Прикладом такого яскравого поєднання є книжка Марії Кадомської та Олени Мокроусової про київський особняк чиновника з особливих доручень при генерал-губернаторові Миколи Ковалевського, як замовника та Павла Альошина, як архітектора<sup>33</sup>.

<sup>25</sup> Маслійчук В. Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVIII – XIX ст. – Харків, 2007. – 400 с. та ін.

<sup>26</sup> Малаков Д. Прибуткові будинки Києва. – К.: «Кий», 2009. – 383 с. та ін.; Друг О. Вулицями старого Києва. – К.: Світ, 2013. – 544 с.; Мокроусова О. Лінія долі на долоні Києва. – К.: Либідь, 2018. – 96 с.

<sup>27</sup> Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.; Його ж. Мандрівка Кам'янцем. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2016. – 68 с.

<sup>28</sup> Прищеп О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. – Рівне, 2006. – 223 с.

<sup>29</sup> Пясецький В. Пройдімося давнім Луцьком: вибрані історико-краєзнавчі новели і нариси. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. – 192 с.

<sup>30</sup> Єсюнін С.М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. – Хмельницький, 2008. – 160 с.

<sup>31</sup> Давидюк В. Подорож вулицями Старої Умані. – Умань, 2017. – 527 с.

<sup>32</sup> Трембіцький А. Заїзди (гостині двори) на теренах Поділля (в межах сучасних Вінницької та Хмельницької областей) // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя... – С. 210–227.

<sup>33</sup> Кадомская М., Мокроусова Е. Замок вздохов, или История о том, как поссорились Павел Федотович и Николай Викторович. – К., 2013. – 428 с.

До цієї категорії досліджень варто зарахувати і працю відомого дослідника Катеринославщини Валентини Лазебник<sup>34</sup>, якій вдалося не лише виявити підприємства, споруджені за участю бельгійських коштів і фахівців, а й піддати сумніву твердження радянських істориків, що всі вони були споруджені в роки славних п'ятирічок.

Не важко помітити, що міста Київщини, на відміну від Волині і Поділля, не мають власної міської історії, проте це не вина істориків. Причини криється в тому, що Державний архів Київської області не в змозі забезпечити дослідників проблеми відповідними архівними справами.

Недостатньо, як на сьогодні, досліджена специфіка міст Донбасу<sup>35</sup>, заснування більшості яких відбувалося у постіндустріальну епоху. Значна їх кількість за чисельністю мешканців, рівнем розвитку промисловості та торгівлі цілком могла б мати статус міста, проте вони залишалися робітничими селищами, позбавленими самоврядування, яке опікувалося б інфраструктурою соціальної й культурної спрямованості<sup>36</sup>.

Крім характеристики регіональної історії міст слід зауважити наукову проблему типологізації міст, до якої так чи інакше вдаються практично всі автори. Високу планку задав Анатолій Гуменюк, який нарахував 99 міських поселень на Правобережжі. За критерій ним було взято не лише адміністративну функцію міст, а й їх торгово-промислову активність та чисельність містян<sup>37</sup>. Цим він суттєво доповнив схему Бориса Миронова про функціональну структуру російського міста, в основу якої все ж покладено формальний критерій юридичного статусу міста, який надавала держава<sup>38</sup>. Олена Прищепя істотно розібралася із специфікою приватновласницьких міст. Оксана Карліна пішла далі і запропонувала власну типологію міських населених пунктів Волинської губернії. Вона з'ясувала, що російське законодавство не впоралося з волинськими містечками через різновиди їхніх внутрішніх ознак. Так ніби кожне містечко мало унікальну локальну специфіку, пов'язану з його виникненням, як-от: одні здавна користувалися магдебурзьким правом, котре наближало їх до західноєвропейського типу міста, вони мали магістрати і

<sup>34</sup> Лазебник В.І. Сталь у степу. Погляд з України. – Дніпро, 2017. – 238 с.

<sup>35</sup> Довжук І.В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. – Луганськ, 2009. – 362 с.

<sup>36</sup> Див.: Миронов Б.Н. Социальная история России (XVIII – начало XX в.). – Т. 1. – СПб., 2000. – С. 317–318.

<sup>37</sup> Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – С. 9–10.

<sup>38</sup> Миронов Б.Н. Указ. соч. – Т. 1. – С. 299–301.

ратуші, інші не мали власних ні ратуш, ні дум. Міській думі одного міста могли підпорядковуватися містяни кількох містечок, з яких одні були приватними, інші державними, відповідно вони різнилися і зайнятістю містян і їх соціальним складом. Внаслідок цього важко було навіть встановити їх кількість, хоча за основними показниками такими як наявність ярмарок та проживання євреїв їх налічувалося до 150<sup>39</sup>.

Цікаву інтерпретацію містечок запропонував О.Б. Комарніцький, який вважає, що варто орієнтуватися на домінування торговельно-промислової зайнятості, на переважання серед жителів міщан, існування міщанського самоврядування, а також багатонаселеність, за якою часом міста поступалися містечкам<sup>40</sup>. У фокусі дослідників опинилися й форми землеволодіння у містах і містечках, без врахування яких годі очікувати повноцінної характеристики зайнятості містян<sup>41</sup>.

Значну увагу на типологію міст та міських поселень звернула й Вікторія Константинова, але вона вже говорила про південні міста і приходить до висновку, що вони також були досить строкаті, а тому багато з них не вписуються у запропоновані істориками критерії, навіть тоді, коли йшлося про офіційно визнані міста<sup>42</sup>.

Автори постійно звертаються та аналізують схему В.П. Семенова-Тян-Шанського, згоджуються, що його класифікація не підходить до українських міст, як до міст Південно-Західного, так і до Південно-Східного краю. Вказуючи на типи міських поселень, на різні класифікаційні підходи, за якими їх трактують історики та соціологи, що вивчають місто як складне соціальне явище, здається, що українські міські поселення повинні мати власну ієрархію, з сутнісними ознаками, які не збігатимуться з прийнятими поділами як європейських міст, так і міст в Російській імперії. Тут урбанізація набула інших форм, відповідно

<sup>39</sup> Карліна О.М. Типологія міських населених пунктів Волинської губернії наприкінці XVIII – середини XIX ст. // *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина: Матеріали XIII Волинської наук. іст. конф. смт Маневичі – с. Кукли, 14 квітня 2004 р.: 36. наук. праць. – Луцьк, 2004. – С. 34–39; Її ж. Міське управління Олики в першій половині XIX ст. // *Науковий вісник Волинського держ. у-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2007. – Вип. 1. – С. 170–175.**

<sup>40</sup> Комарніцький О.Б. Українське містечко: поняття, демографічний, етнічний і конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця XIX – початку XX ст.) // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 120–125.*

<sup>41</sup> Кримська О. Землеволодіння міст і містечок Подільської губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // *Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя... – Вінниця, 2016. – С. 204–209.*

<sup>42</sup> Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір... – С. 125.



до соціальних, економічних та культурних особливостей історичних регіонів. Більше того, Тетяна Водотика, пропонує навіть класифікувати міста окремо у кожному історичному періоді<sup>43</sup>. Відрадно, що автори відмовляються від спрощених моделей класифікації і звертаються до довершених універсальних схем Макса Вебера, Освальда Шпенглера, Георга Зіммеля, не кажучи вже про Бориса Миронова. Хоча типологізація не може з'ясувати всі питання містознавства, однак сприяє розширенню пізнання його закономірних рис.

До типології міст тісно примикає питання про визначення міських меж, які на XIX ст. втрачають попередні, такі як «замок», «нове місто» і «підварки» та «форштадти». Без них важко визначити розміри міст, їх доходи, зайнятість містян. До з'ясування цих деталей найретельніше підійшла Вікторія Константінова й підмітила, що практично ні держава, ні міська влада домоdernого міста не переймалися обліком міської землі. У першій половині XIX ст. південноукраїнські міста могли мати більші за територією передмістя (околиці), як вони самі. За назвою це були слободи, форштадти, пригороди, хутори, дачі, села, колонії, адміралтейські поселення, промислові чи заводські селища. Одна Одеса їх мала більше 30<sup>44</sup>.

Внаслідок міської реформи 1870 р. місто отримало право на землеволодіння і землекористування. Йшлося не тільки про землі, на яких стояло місто, а й про вигін та угіддя, які належали міській громаді. Триваючу нерозмежованість міста і околиць зауважує і Дмитро Чорний<sup>45</sup>. Невіддільність, тісне поєднання міста з передмістями також вказувало на його аграрний характер.

Організація міської влади, повноваження її інституцій належить до питань, яким історики приділяли найбільшу увагу. Діяльність міських органів стала однією з важливих урбанізаційних ознак їх модерного розвитку і на сьогодні є найбільш вивчена. Щоправда, це більше стосується другої половини XIX ст. і куди менше – першої. Хоча маємо й винятки, до яких варто віднести невелике, але змістовне дослідження Анатолія Скрипника про квартирні комісії<sup>46</sup>. Більшість дослідників віддавали пере-

<sup>43</sup> Водотика Т. Типологія міст Наддніпрянської України в контексті формування культури підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. // Регіональна історія України: 36. наук. статей. – К., 2014. – Вип. 8. – С. 155.

<sup>44</sup> Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір. – С. 125, 201, 204.

<sup>45</sup> Чорний Д. М. Вказ. праця. – С. 35.

<sup>46</sup> Скрипник А. Квартирні комісії як підрозділи міського управління у містах і містечках в першій половині XIX ст. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя... – Вінниця, 2016. – С. 238–241.

вагу загальноміським органам перед становими. Сподіваюсь, що авторське дослідження, присвячене міщанському самоврядуванню, певною мірою заповнює лакуну щодо діяльності мережі міських владних інституцій. А також ламає стереотипне уявлення про наявність цехів як ознаку середньовічного міста<sup>47</sup>.

У з'ясуванні історії влади також суттєвою виявилась місцева специфіка, особливо на Волині, про що йдеться в дослідженнях Оксани Карліної та Олени Прищепи. Перша авторка зосередилася над конфліктами міщан, власників міст і державної влади, що дозволило зауважити прагнення дотримуватися норм традиційного магдебурзького права<sup>48</sup>. Інша – прийшла до висновку, що всестановості міських органів влади тут так і не було досягнуто<sup>49</sup>. У багатьох дисертаціях, їх нараховується більше 25, забагато йдеться про самоврядні принципи, про протистояння інтересів міста і держави, але мало про муніципальну власність, про розподіл місцевих ресурсів, про укладання міських бюджетів, основної ознаки міської самоврядності<sup>50</sup>. Певно, дається взнаки брак спеціальних знань щодо формування кошторисів<sup>51</sup>. Все ще відчутне засуджування влади за незадовільний благоустрій, її бездіяльність й мало йдеться про її авторитет у міському середовищі та довіру чи недовіру до неї. Не звертається увага на запити міської спільноти, котра далеко не завжди адекватно сприймала заходи поліпшення життя у місті. Патерналістське і некритичне мислення було характерне для багатьох містян, котрі не прагнули змін, не вдавалися до нових соціальних практик, ігнорували звітність і не вміли користуватися правом вимагати відповідальності від влади.

Якщо говорити конкретно про міську реформу 1870-х років, то тут найповнішим є дослідження Василя Горбачова<sup>52</sup>. Автора-правника найбільше цікавили питання, пов'язані з виявленням важелів і механізмів реформи, які держава запропонувала міському соціуму. А також як вона

<sup>47</sup> Шандра В.С. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 344 с.

<sup>48</sup> Карліна О. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого управління на Волині наприкінці XVIII – перших десятиліттях XIX ст. // Соціум. – 2007. – Вип. 7. – С. 280–289.

<sup>49</sup> Прищепи О.П. Вказ. праця. – С. 158.

<sup>50</sup> Седляр А.В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009 та ін.

<sup>51</sup> Як виняток, слід вказати на дисертаційне дослідження Юрія Глизи про діяльність Київської міської думи в 1871–1914 рр. (К., 2016).

<sup>52</sup> Горбачев В.П. Городская реформа 1870 года в Украине. – Донецк: Донецкий юрид. институт ЛГУВД, Международная ассоциация историков права, 2008. – 320 с.

відстежувала практики громадського керівництва містами, вдосконалюючи законодавство і підбираючи кадри, здатні реалізувати задуми верховної влади. Непереконливими виглядають авторські твердження про вплив революційної ситуації на стимулювання міської реформи 1870 р.<sup>53</sup>, скоріше воно є відлунням риторики радянських істориків. Зате варта уваги теза про прагнення Міністерства внутрішніх справ залучити до громадського управління дворянство, враховуючи його освіченість, із прикладами про клопотання вихідців із шляхетного стану брати участь у роботі міських органів. До новаторських слід віднести й таке спостереження В.П. Горбачова, як право самих міст ініціювати запровадження у себе міського положення, а також спроба пояснити, чому і які саме міста не поспішали це робити. Серед названих ним причин: переважання селян, небажання містян сплачувати нові податки. У цьому разі держава перебирала на себе ініціативу і запроваджувала там міське самоврядування, диктуючи навіть час, ігноруючи при цьому вимоги місцевого населення створити земські органи влади. На відміну від попередників В.П. Горбачов приділив значну увагу не лише думі, а й управі, яка також була колегіальним органом. І все ж, йому, як і більшості авторів йдеться про механізми організації влади, її бюрократизацію, втім бракує висвітлення фінансової діяльності громадських органів, самостійне формування міського бюджету<sup>54</sup>, наслідків реформ для благоустрою міст та піднесення життєвого рівня містян.

Якщо враховувати інші подібні дослідження, то помітною є спроба авторів конкретизувати діяльність міських органів по впорядкуванню благоустрою у окремих містах та містечках<sup>55</sup>. Як і акцентування уваги на ролі міських голів, тих виборних осіб, хто зумів свої здібності спрямувати на розбудову міської інфраструктури<sup>56</sup>.

Специфіка міської влади, пов'язаної з військовою присутністю держави, Вікторією Константіною розглянута не лише на рівні регіональної влади, а й окремо взятого міста. Адже у кількох південних містах ще й

<sup>53</sup> Там же. – С. 27.

<sup>54</sup> Формування міського бюджету добре з'ясовано у кандидатській дисертації Юрія Глизи «Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.)», яка була захищена у 2016 р.

<sup>55</sup> Гальчак С. З історії розвитку інституцій місцевого самоврядування у найдавніших містах і містечках Вінниччини // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя... – Вінниця, 2016. – С. 184–190.

<sup>56</sup> Завальнюк К. З історії вінницького міського самоуправління // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя... – Вінниця, 2016. – С. 190–194; Шандра В.С. Правове становище та соціальні ініціативи міських голів українських міст (1870–1914 рр.) // Розумовські зустрічі: 36. наукових праць. – Чернівці, 2017. – С. 233–243.

у 1880-ті роки зберігалися військові посади комендантів, до функцій яких входило і цивільне врядування. Поєднання військових повноважень із цивільними, як з'ясувала дослідниця, нікуди не зникли під час реформ міського управління 1870 і 1892 рр. До того ж, значними владними повноваженнями була наділена тут і поліція. Авторка стверджує, що південні міста тривалий час продовжували зберігати військову спеціалізацію, котра сформувалася там ще у першій половині XIX ст.<sup>57</sup> Розпочалося дослідження про формування взаємин міських і земських органів влади. Під кінець XIX і на початок XX ст. багато міст висловили незадоволення характером цих відносин, зокрема щодо розподілу статків. Тому міста ставили перед верховною владою питання про виділення своїх територій в окрему земську одиницю<sup>58</sup>. На часі дослідження про спроби Державних дум III і IV скликань вдосконалити вже застарілі для початку XX ст. міські положення 1870 і 1892 р., на що звернула увагу Ярослава Верменич<sup>59</sup>.

Соціальна історія міст і соціальна мобільність як урбанізаційна їх ознака належить до тих проблем міської історії, до якої впритул приступають українські історики. Спираючись на методи сучасної соціології вони аналізують, як урбанізація змінювала обличчя міст, породжувала соціальні конфлікти, зауважують взаємозалежність етнічного і соціального походження міських жителів<sup>60</sup>. Так чи інакше на поліетнічність міст вказують усі історики. Ігор Гулянович через соціотопографію виявив окремість місць проживання етнічних громад, наявність у них власних храмів, місць поховань та навчальних закладів, і не лише в Одесі, а й багатьох південно-західних містах<sup>61</sup>. Піднята ним проблема дозволила виявити ще одну складову соціальної історії, а саме конфесійність міст, адже вони були центрами культур різних етносів, а відповідно і конфесій, що впливало й на соціотопографію та міську архітектуру. Більше того, конфесійна строкатість помітна була і у виробничих відносинах, при поділі праці, в ієрархії соціальних відносин. Про те, як відбувалося ускладнення занять містян, формування професійної структури, характерної

<sup>57</sup> Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір... – С. 156, 157.

<sup>58</sup> Черный Д. Выделение городов в самостоятельные земские единицы: причины обострения противостояния городов и земств накануне Первой мировой войны // Вісник Чернігівського нац. у-ту. – Чернігів, 2011. – Вип. 87. Серія: Історичні науки. – № 8. – С. 220–224.

<sup>59</sup> Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методи літочислення: монографія. – К., 2011. – С. 200.

<sup>60</sup> Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір... – С. 303, 410–411.

<sup>61</sup> Гулянович І.М. Соціотопографія міст Південно-Західної України у кінці XVIII – середини XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2014. – 200 с.

для індустріального типу суспільства, йдеться у дослідженні Тетяни Водотики<sup>62</sup>.

Останнім часом актуалізується проблема формування міського освітньо-культурного простору<sup>63</sup>. Дискутується зокрема питання, чому міста у другій половині XIX століття втрачали традиційну культуру і ставали російськомовними?<sup>64</sup> Степан Величенко стверджує, що загальна чисельність міського населення українських губерній була більшою, ніж вказано в загальному російському переписі. На його переконання, дослідники перебільшують ступінь русифікації українських міст, а тому варто переглянути статистику міського населення за переписом 1897 р., так як категорія «міський» фактично не включала в себе всіх де-факто міських поселень<sup>65</sup>. Лариса Нагорна вважає, що урбанізація південних і східних міст сприяла усуненню етнічних відмінностей та потраплянню міст під російський вплив. Значним чинником цього унікального соціального явища стала ментальність українського селянства. Уважаючи землю основним багатством, воно масово не пішло у місто, а подалося за нею до Сибіру<sup>66</sup>. Відзначається і роль кваліфікації, якої вимагала робота на підприємствах і якої селяни не мали<sup>67</sup>.

При вивченні урбанізаційних процесів багато уваги звернено на євреїв, їхній специфічний зайнятості для формування економіки міст і містечок. Справа в тому, що існувала цілком конкретна законодавча база, якою держава регулювала місце та час їх проживання, сферу самореалізації, а також участь у самоврядуванні відповідно до освіченості та чисельності серед містян. І все ж, динаміка соціальної структури міст не достатньо досліджена, у багатьох працях не видно міських громад, їхньої

<sup>62</sup> Водотика Т.С. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними першого загального перепису Російської імперії 1897 р. // Український історичний журнал (УІЖ). – 2013. – № 5. – С. 124–143.

<sup>63</sup> Прищепя О. Середні навчальні заклади у формуванні освітньо-культурного середовища міських поселень Подільської губернії (перша половина XIX ст.) // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя... – С. 230–237; Йі ж. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. – Рівне: М. Дятлик, 2019. – 688 с.

<sup>64</sup> Історія міста Дніпропетровська... – С. 223; Портнова Т. Вказ. праця. – С. 6; Velychenko S. Ukrainians and cities 1861–1917. Not so rural and not so russified // Місто: історія, культура, суспільство: Е-журнал урбаністичних студій. – К., 2017. – № 1 (2). – С. 49–66 та ін.

<sup>65</sup> Velychenko S. Op. cit. – С. 50.

<sup>66</sup> Szandra W. Chłopi ukraińscy na Syberii: między utratą pamięci historycznej a tworzeniem nowej tożsamości // Damnatio memoriae w europejskiej kulturze politycznej / Pod red. R. Gałaj-Dempniak. – Szczecin, 2011. – S. 147–153.

<sup>67</sup> Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір... – С. 414.

самоорганізації, у тому числі і штетлів, хоча міста і містечка, особливо Південно-Західного краю, були населені євреями з власною житловою забудовою, характерною для купців і ремісників<sup>68</sup>.

Відрадно зауважити, що місто починає досліджуватися як центр ділової та економічної діяльності. Статті Тетяни Водотики присвячені саме цим процесам, й дослідниця обрала для цього не кількісну характеристику заводів та фабрик з їх потужністю, а умови появи підприємців та ринкової економіки<sup>69</sup>.

До вже звичних питань соціальної історії долучається і її гендерна складова, щоправда в дещо скороченому варіанті, а саме вивчається різниця в чисельності чоловічого і жіночого населення та його соціальній мобільності. З'ясовано, чому у південних містах переважали чоловіки, констатується нерівні умови зайнятості, оплати праці, можливості отримати освіту<sup>70</sup>.

Малодослідженою залишається міська модерна культура, яка у кращому випадку розглядається як зосередження осередків чи закладів культури, освіти і науки. Відхід від цієї традиції започаткували автори статей вже не раз названого видання<sup>71</sup>. Остап Середа прийшов до висновку, що були певні особливості культурної політики Російської імперії у набутих нею регіонах. Там вона перебувала у центрі політичного й культурного протистояння, спричиняла поділи міської публіки, замість того, щоб її консолідувати. І якщо говорити про театр, то саме у його соціальному просторі формувалася міська публіка, що включала як освічені еліти, так і нижчі прошарки населення<sup>72</sup>. Недостатньо істориками аналізується культура читання, яка масово змінювала запити міських спільнот. Мало йдеться про соціальну функцію культури, зокрема як освіченість впливала на рівень матеріального забезпечення, яке навчання зменшувало бідність, його вплив на організацію побуту тощо. Певно, це

<sup>68</sup> Як виняток, варто назвати дослідження: *Ліпська А.* Образи подільської Атлантиди: з історії єврейських громад Вінниччини // *Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя...* – С. 430–449.

<sup>69</sup> *Водотика Т.* Типологія міст Наддніпрянської України... – С. 155–168; *Й ж.* Підприємці в соціальній структурі міського населення Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. // *Український історичний збірник.* – 2015. – Вип. 18. – С. 118–127.

<sup>70</sup> *Константінова В.* Урбанізація: південноукраїнський вимір... – С. 430–431.

<sup>71</sup> *Кушка Н.* Сторінки музичної та театральної історії Вінниці в XVI–XIX ст. // *Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя...* – С. 464–469 та ін.

<sup>72</sup> *Середа О.* Між мистецтвом і політикою: початки російської опери в Києві // *Україна модерна.* – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/sereda-between-art-and-politics>.

пояснюється відсутністю розуміння, за якими показниками слід простежувати міську культуру. А її варто розглядати, особливо з кінця XIX ст., в нових реаліях, із одного боку, таких як втрата різниці між вестернізованою культурою еліт і народною. З'являється спільна для усіх інфраструктура, одні й ті самі місця проведення вільного часу, як-от зони відпочинку: міські сади, сквери, пляжі (купальні), розважальна культура, вплив технічних засобів на її масовість. Зростає освіченість широкого кола містян щодо здорового харчування, одягу, дозвілля, збереження здоров'я, те що ми сьогодні називаємо повсякденням. У його вивченні історики досягли певних успіхів. З'явилися і перші праці про життєвий рівень містян<sup>73</sup>.

Оксана Вільшанська звернула увагу на міське повсякдення, на появу моди в меблюванні квартир, в одязі і зауважила західноєвропейські впливи на формування смаків у жінок українських міст<sup>74</sup>. Тоді як на чоловічу моду більше впливала державна служба, регулюючи її форми за місцем і рангом. Здійснене авторкою дослідження було відразу підхоплене місцевими істориками, які прагнуть відтворити історію костюму містян у різних регіонах України<sup>75</sup>. Однак питання культурного дозвілля все ще мало обґрунтовується ментальністю міських жителів, їхньою свідомістю та шкалою цінностей. Проте активне звернення до нього суттєво наближає історика до розуміння архаїки і новизни міського буття, проникнення модернізації у побут та сімейні відносини. З іншого боку, урбанізація поглиблювала соціальну нерівність, була зворотним наслідком, демонструючи зростання злочинності, а скупчення людної при- зводило до масового поширення інфекцій.

Варто говорити і про просторову історію міст, але оскільки вона вимагає спеціальних знань, зокрема з архітектури, містопланування, то цим питанням історики цікавляться менше. Більше зосереджуються над тим, як держава контролювала забудову, як відбувалося її узгодження між різними відомствами як-от: шляхами сполучень, військовим і морським міністерствами. Історики ж архітектури, вивчаючи розбудову міст, мало послуговуються соціальними наслідками, а професійні історики недостатньо залучають їх висновки до власних досліджень, що суттєво збіднює наукові тексти, адже архітектура є однією з вирішальних ознак, навіть

<sup>73</sup> Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). – К., 2005. – 318 с.

<sup>74</sup> Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. – К., 2009. – 172 с.

<sup>75</sup> Гальчевська Л. Міський костюм подолян на світлинах XIX – початку XX ст. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя... – С. 504–519 та ін.

більше – маркером міста. Хоча слід назвати і винятки. Історики, які поставили своїм завданням з'ясувати урбанізаційні процеси, куди глибше підійшли до містобудування. Маю на увазі вже не раз назване дослідження Вікторії Константинової і вперше – Артура Маргулова<sup>76</sup>. Обидва автори стверджують про функціональну спеціалізацію забудови міст Півдня та Донецького краю. Ярослава Верменич підходить до специфіки індустріалізації, яка впливала на темпи урбанізаційних процесів у містах Донбасу та Криворіжжя<sup>77</sup>.

Одночасно з окремими дослідженнями, автори яких скрупульозно вникають у прояви міського життя, маємо кількох дослідників, які спеціально напрацьовують концепцію міста. Йдеться про роботи Ярослави Верменич<sup>78</sup> та Оксани Карліної<sup>79</sup>. Якщо перша авторка прагне вписати місто в Україні у світову історію, порівнюючи його становлення та розвиток із європейськими містами, використовуючи для цього праці найширшого кола західноєвропейських та американських містознавців, та потребу окремого наукового напрямку – історичної урбаністики, то інша – через виявлення конкретно-історичних властивостей українського міста концептуалізує його консолідуючу роль у аграрному суспільстві.

Нещодавня поява збірника статей «Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – середини XX ст.» (Київ, 2016) вказує, що настає новий етап дослідження міст, коли на зміну статичному прагненню все порухувати: фабрики, заводи, шахти, потужності, населення, автори воліють вивчати місто як живий і динамічний організм активної урбанізації, тієї, яка порвала його станові перегородки, яка сприяла модернізації і не стільки в економіці, як у способах повсякденного буття людини у місті, у міському способі її життя. Автори вступу – Олена Бетлій, Катерина Діса, Ольга Мартинюк орієнтують читача на напрацювання чиказької наукової школи урбаністики, чільні представники якої ще на початку XX ст. включили Київ у власні дослідження. Вони, як і автори статей, прагнули використати їх моделі дослідження, а тому за їхніми текстами життя у Києві бачиться політично і культурно насиченим і динамічним. І коли

<sup>76</sup> Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005.

<sup>77</sup> Історична урбаністика в Україні... – К., 2011. – С. 201, 202.

<sup>78</sup> Верменич Я.В. Міська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання. – К., 2010; Історична урбаністика в Україні... – К., 2011. – 306 с.

<sup>79</sup> Карліна О. Роль міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ти річчя його наукової діяльності. – К., Нью-Йорк, Торонто, Париж, Львів, 2000. – С. 493–501.



йдеться про громадський транспорт, про поезію, яка оспівує місто, про туристів, яких Київ зустрічав із цікавими путівниками, про нові види дозвілля без станових обмежень, про пресу, яка адресувала свої матеріали вибраному читачеві.

І на завершення мушу констатувати, що в останні роки суттєво зріс інтерес істориків до міста, йде активний процес накопичення знань, фактографічних даних, фіксації подій і явищ, з'ясування спільних та регіональних особливостей міст в Україні, однак концептуальне узагальнення зібраних даних помітно відстає. Сподіваюсь, що на часі ситуація зміниться на краще і міста таки будуть мати свої наукові історії.